

*Герасименко Лариса Віталіївна,
кандидат педагогічних наук, доцент, докторантка
Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди*

Постановка проблеми. Проблеми духовної й культурної аномії надзвичайно хвилюють останнім часом українське суспільство. На жаль, усі суспільні й соціальні реформи, зміни в освітньому процесі не сприяють розв'язанню проблем бездуховності, падіння моральності, невизначеності цінностей сучасної молоді. Подолання цієї негативної тенденції бачиться дослідникам Д. Левітесу й О. Леонтєву в посиленні виховного начала в практиці загальноосвітньої школи. У зв'язку з цим актуальним є звернення до ідей представників другої половини XIX століття М. Весселя, П. Каптерева, С. Миропольського, М. Пирогова, І. Сікорського, П.Юркевича та інших, доробку яких належить розробка ґрунтовної концепції виховуючого навчання, що лягла в основу педагогічного процесу й сприяла моральному вдосконаленню школярів засобами навчання.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасній педагогіці аналіз проблеми виховуючого навчання здійснено в працях Л. Зоріної, Б. Ліхачова, Л. Худякової, в історичному аспекті дане питання ґрунтовно висвітлено С. Золотухіною, що свідчить про актуальність ідеї в наш час.

Однак, не зважаючи на безумовну цінність педагогічних теорій виховуючого навчання в історії педагогічної думки, вони не отримали належного висвітлення в наукових працях, окрім монографій та дисертаційних досліджень, присвячених персоналіям В. Водовозова, С. Миропольського, М. Демкова. Актуальність дослідження й недостатня увага до його проблем в сучасних умовах і обумовила тему даної статті.

Метою дослідження є розкриття ідеї виховуючого навчання видатного педагога другої половини XIX століття П.Каптерева як основи теорії цілісного педагогічного процесу.

Виклад основного матеріалу. Ідея сприяння всебічному вдосконаленню особистості учня відповідно до соціального ідеалу – основа теорії цілісного педагогічного процесу П. Каптерева. Потреба в досягненні вихованості учнів обумовлювала необхідність планування й організації навчання, яке б здійснювало виховний вплив, що, на думку вченого, забезпечується:

- 1) типом взаємодії між учителями й учнями;
- 2) змістом навчання;
- 3) використанням різноманітних форм навчання.

Допомога учневі у вдосконаленні: оволодінні основами моралі, культури поведінки, не руйнуючи його індивідуальності, потребувала чітко продуманої системи взаємодії між учителем і школярами, яка розгорталася в цілеспрямованому спілкуванні на уроці на двох рівнях: вчителя з учнями та учнів між собою. Аналізуючи ситуацію в тогочасній школі, П. Каптерев відмічав нерозуміння вчителями необхідності активної діяльності учнів на уроці. Основне своє завдання більшість педагогів, на думку вченого, вбачали в однібічному спілкуванні, спрямованому на повідомлення школярам нових знань. Це спричиняло утиски допитливих дітей, пригнічення їх бажання запитувати, висловлювати власні думки, що негативно впливало на процес цілісного гармонійного розвитку дитини.

У своїй дидактиці процес взаємодії між учасниками педагогічного процесу вчений називає «зустріччю двох свідомостей, одна з яких сповнена жаги знань, а інша – жагою задовольнити цей духовний голод» [3, с.94]. Уперше в педагогіці другої половини XIX століття П. Каптерев описує процес спільної діяльності двох взаємозацікавлених осіб, які є невід'ємною складовою педагогічного процесу: «Шкільна праця є спільна робота багатьох – учителя й учнів для їхньої взаємної користі» [2, с.611]. Отже, ґрунтовне вивчення творів П. Каптерева та їх інтерпретація дозволяють визначити суб'єкт-суб'єктну взаємодію основою педагогічного процесу.

За переконанням вченого, учителі повинні відмовлятися від звички домінувати й повністю підпорядковувати діяльність учнів. Їх основним завданням має бути задоволення вродженої потреби дитини до пізнання, її допитливості в процесі здійснення педагогічного впливу, що розглядається вченим з двох боків:

- загальнолюдський (допомога у формуванні мотивів, інтересу, характеру, цінностей учнів);
- спеціальний учительський (виявляється в системі зв'язків, які він буде з учнями).

Загальнолюдський вплив педагога, як відзначав вчений, виявляється в манері триматися, правильності й виразності мовлення, в улюблених фразах, охайності в одязі, акуратності в роботі, ерудованості. Цей вплив має велике значення в процесі навчально-виховної діяльності, оскільки ставлення учнів до навчальних предметів визначається їхнім ставленням до вчителів [4].

Питання професійно важливих якостей учителя обговорювалося різними вченими другої половини XIX століття. Зокрема П. Каптерев значну увагу у своїх наукових працях приділяв розробці цієї проблеми: «Особистість учителя в умовах навчання займає провідне місце, ті чи інші його якості будуть підвищувати або знижувати виховний вплив навчання» [2, с.595]. Він поділяв думку своїх попередників М. Пирогова, К. Ушинського, П. Юркевича щодо важливості поваги, любові, справедливості, законності дій учителя по відношенню до дітей. При цьому П. Каптерев, як і М. Пирогов, вказував на необхідність постійного вдосконалення педагогів, що забезпечує можливість вести за собою й учнів: «Учителі самі повинні постійно вчитися, вчитися й учитися – це найважливіший заповіт, який тільки може дати їм дидакт, у виконанні його – основна сила», - наголошував П. Каптерев [2, с.598].

Як досвідчений практик, вчений вказував на необхідність постійної сумлінної підготовки вчителя до уроків, їх планування, глибоких знань з навчальної дисципліни, яка викладається, та з історії науки, що допомогло б у розвитку допитливості учнів, їх активності, бажання здобувати нові знання для особистісного вдосконалення.

Окрім особистісних рис, учителі, як доводить аналіз педагогічних праць П. Каптерева [2, 4], здійснюють спеціальний вплив, що виявляється у здатності виховувати змістом і формами навчання.

Вчений зазначав, що самі по собі знання не виховують, але способи побудови системи знань впливають на формування в школярів ставлення до навколишнього світу й вдосконалення їхнього характеру. Тому доцільно вибраний зміст навчального матеріалу та його раціональна організація здійснює виховний вплив на учнів.

П. Каптерев особливе значення в процесі виховання учнів та формування їхнього характеру відводив таким навчальним дисциплінам як рідна мова, література, математика, історія, географія, релігія, які розкривають душу народу, природні особливості рідного краю, специфіку господарської діяльності людей та обумовлені нею властивості їх особистості; сприяють вихованню системи відносин до рідної природи, людей, суспільства. Аналіз праць науковця дозволяє визначити також навчальні дисципліни, які впливають на загальний розвиток, на формування загальнонавчальних умінь, що в майбутньому позитивно впливатимуть на побудову системи взаємовідносин учнів із іншими людьми та допоможуть реалізувати себе в житті. Так, уроки природознавства, на думку П. Каптерева,

розвивають індуктивне мислення й виховують спостережливість, уважність, якими учні користуватимуться протягом всього життя, реалізуючи ці вмінні в процесі взаємодії з іншими людьми.

Математика забезпечує розвиток у дітей дедукції, гнучкості знань, точності суджень і загалом діяльності, що в подальшому сприятиме розв'язанню ними як життєвих, так і професійних проблем.

Грунтуючись на працях К. Ушинського, який вивчення рідної мови уважав основою нормального психічного розвитку учня і формування народності виховання та спираючись на погляди В. Стоюніна щодо ролі рідної мови в процесі виховання свідомого громадянина, П. Каптерев уважав рідну мову та літературу найголовнішими із зазначених предметів, що знайомлять з народною душею. Цю думку вченого поділяла С. Русова, зазначаючи, що рідна мова відображає ядро народної душі, тому закликала глибоко вивчати та плекати любов до неї у дітей [6]. П. Каптерев у «Дидактичних нарисах» наголошував, що з психологічної точки зору мова найкраща для розвитку розуму: «У мові народу міститься душа його, його світогляд; вивчати рідну мову – значить долучати себе до народної душі...» [2, с.467]. П. Каптерев не тільки констатував здійснення виховного впливу завдяки мові, а й уперше в педагогічній науці вказав, які елементи мови виховують особистість:

- лексична різноманітність, яка відображає багатство думок, почуттів і переживань конкретного народу;
- виділення змістовних груп слів, що відображають найбільш характерний вид занять даного народу, його основні якості, що дає можливість усвідомити їх наявність чи відсутність у конкретного учня;
- процес створення синонімів і синонімічних рядів, які в порівнянні з іншими мовами, вказують на відмінності різних народів у світосприйнятті, характері оцінних суджень;

- етимологічний і синтаксичний склад мови, що забезпечує певне уявлення про світогляд, особливості та прийоми мислення народу: «Витонченість або грубість думки народу, чіткість і легкість його мислення або плутаність, висота, культурність його розвитку абсолютно чітко й рельєфно виявляються в етимології та синтаксисі мови» [2, с.469].

Виховний вплив здійснюється лише за умови «розумного і ґрунтового» вивчення мови, що передбачає, як зазначав П. Каптерев, обов'язкове знайомство з кращими творами видатних майстрів літератури. Читання повинно передувати вивчення конкретних персоналій, стилю їх письма, системи ідеалів, що здійснюють виховний вплив на учнів, розкриваючи глибину народної душі: «Кожний письменник є син свого народу, і його душа є честь, виливи народної душі» [2, с.470]. Це дає можливість дітям познати авторськими поглядами, переконаннями, усвідомити свою приналежність до народних прагнень, ідей, що впливає на формування власної системи ставлень і оцінок навколишньої дійсності, людей, суспільства. З літературою тісно пов'язана історія конкретної країни, що відображає весь хід розвитку, особливості суспільних і державних змін. Їх вивчення має неабиякий вплив на свідомість вихованців, сприяючи формуванню ставлень до суспільства, до людини в цьому суспільстві, вихованню патріотичних почуттів.

Релігія, на думку вченого, теж несе величезний виховний потенціал. Ця позиція П. Каптерева була близькою Л. Толстому, С. Миропольському, які вважали релігію, Закон Божий – основою формування моральності учнів. Релігія розглядалася вченим з двох точок зору як особиста справа (теоретичне явище, що визначає низку догматів про існування Бога, творця і засновника світу), як соціальне явище (вчення, яке обумовлює ставлення людей один до одного під керівництвом Отця Небесного). «Для виховання особливо важливо зрозуміти релігію як соціальне явище й із її допомогою навчати жити», – відзначав П. Каптерев [2, с.471]. Саме соціальний аспект релігії описує сферу людських настроїв і обов'язків, особливості побудови людського життя, забезпечуючи формування морально-етичних та необхідних громадянських якостей школярів.

Таким чином, П. Каптерев доводить, що система наук: мова, література, історія, географія, релігія – впливають на формування характеру учнів, оцінних ставлень, патріотичних почуттів, навчають глибинним переживанням, сприяють формуванню особистісних якостей, розвитку необхідних властивостей мислення, що в майбутньому будуть реалізовані в різноманітних життєвих ситуаціях.

Для забезпечення виховного впливу зміст навчання, як зазначав П. Каптерев, повинен характеризуватися раціональністю, щоб знання розкривали принципи науки, її методи, логічні особливості; ідейністю, цілісністю і філософічністю, що виявляється у взаємозв'язку між окремими елементами науки та між навчальними предметами для забезпечення формування цілісного світогляду учнів. Сприяти підсиленню цього аспекту, на думку вченого, повинно вивчення філософії та історії філософії, які б структурували спроби й способи осмислення дійсності в історичному аспекті і таким чином об'єднали людські знання і забезпечили формування стрункого світогляду школярів. Але й на інших уроках, як зазначав П. Каптерев, теж необхідно формувати світоглядні настанови учнів, демонструючи практичну цінність знань, їх зв'язок з реальним життям окремої особистості і суспільства. Вчений продовжував думки О. Острогорського щодо необхідності використання в педагогічному процесі найрізноманітніших прийомів і засобів, щоб наблизити отримані знання до реального життя та допомогти учням краще усвідомити цінність моральних настанов. Прямий виховуючий вплив («...ми приписуємо життя, його урокам і навіюванням, його враженням і вимогам» [5, с.261]. Прийоми навчання, що поєднують теоретичні знання з їх практичною реалізацією, як уважав О. Острогорський, сприяють розумовому розвитку, «який робить людину моральніше» на основі узагальнення життєвих спостережень, допомагає прийняти їй самостійне правильне рішення, визначитися з життєвими цілями та пріоритетами [5]. П. Каптерев, поділяючи думки О. Острогорського, приходив до висновку, що джерелом моральності повинні бути не тільки книжки й релігійні заповіді, а вся система відносин між людьми: особистісних, суспільних, державних, у чому також виявляється цілісність педагогічного процесу. Отже, тісний зв'язок навчального матеріалу з життям допомагає виробити у дітей ставлення до життєвих подій та оточуючих людей.

Зміст навчання виявляється у конкретних формах організації навчальної діяльності. Спочатку дитина оволодіває певною формою навчальної діяльності, а потім усвідомлює характер відносин, запропонованих нею та виховний вплив. П.Каптерев, ґрунтуючись на історичних працях з педагогіки й наукових роботах своїх попередників (П. Юркевича) визначає дві основні форми навчання: акроаматичну (логічна структурована розповідь вчителя і сприймання її учнем) і еротематична (запитання вчителя, що спонукають учнів до самостійного знаходження відповіді та формування нового знання). П. Каптерев, як і П. Юркевич, відзначав важливість обох форм навчання в здійсненні виховного впливу на учнів. Так, акроаматична форма викладу дозволяє впливати на почуття, волю вихованців емоційною художньою розповіддю, живим описом, творчою характеристикою. Учений зауважував, що важливу роль у вихованні відіграє внутрішнє переживання почутого чи побаченого: «У почутті, а не в розумі зростає душа і розвивається особистісне «я»; почуття – основа особистісного життя, на ньому ґрунтується велич, цінність і щастя людини» [2, с.584] Основну перевагу гарної художньої розповіді П. Каптерев убачав у впливі на глибокі почуття слухачів, завдяки настрою, що встановився між оповідачем і слухачами, і в спонуканні співчутливого обміну враженнями, отриманими від різних частин оповідання.

Форма питань і відповідей, на думку П. Каптерева, теж має значний виховний вплив, бо ґрунтується на живому спілкуванні з вчителем, що сприяє приверненню уваги до предмета вивчення, залученню учнів до процесу дослідження і

пошуку нових знань, а також формуванню самостійності учнів, упевненості їх у власних силах, ініціативності, активності й працелюбності.

П. Каптерев у своїй теорії педагогічного процесу широко використовував ідею впровадження самостійної роботи школярів у навчання. Активна напружена самостійна робота, на думку вченого, здійснює виховний вплив на учнів, змінюючи їх характер й формуючи внутрішнє почуття самоконтролю, яке вчений уважав найголовнішим здобутком особистості, спрямованого на саморозвиток й вдосконалення.

Щоб впливати навчанням на характер, необхідно, на думку П. Каптерева, так викладати, щоб кожний урок викликав свідому роботу, посилену напруження кожного учня, щоб протягом навчальних занять школярі постійно розвивали енергію і наполегливість у процесі набуття знань. Учений, активно використовуючи ідею самодіяльності у своїй теорії педагогічного процесу, спирається на праці А. Дістервега щодо важливості самодіяльності як сутнісної характеристики людини, М. Весселя, який свідому самостійність у навчанні розглядав як природний закон розвитку особистості: «...давати, докладати, додавати зовні можна тільки до мертвого тіла, до живого розумного організму неможливо: він повинен сам засвоювати, ...вкладати в себе» [1, с.183]. Близькими П. Каптереву були й погляди П. Юркевича, він розглядав самодіяльність як мету навчання, що спонукає прагнення «...рухатися від думок, через думки, до думок і не потребує сторонньої підтримки» [7, с. 300]. П. Каптерев підтримував погляди П. Юркевича і вважав, що самостійна діяльність сприяє реалізації внутрішньої активності індивідуальності щодо власного вдосконалення.

Отже, самодіяльність, як зазначав П. Каптерев, - є одним із природних прагнень людини: «...потяг до вільної діяльності, нескучої педагогічними путями...» [2, с.195]. Однак, слід відзначити, що самостійна робота учнів у педагогіці П. Каптерева – це, перш за все, компонент цілісного педагогічного процесу, що планується й організовується педагогом. Тому вченому були близькі погляди О. Острогорського, який підіймав питання своєчасності самостійної роботи, вказуючи на необхідність базових знань і вмінь для її виконання. П. Каптерев поділяв думки вченого щодо ролі вчителя в організації самодіяльності. Вчений указував, що педагог повинен планувати цю роботу й організувати її, готовий прийти, за необхідності, на допомогу учням.

Беручи до уваги ідеї, висунуті О. Острогорським, П. Юркевичем, П. Каптерев визначав умови для успішного впровадження форм самостійної роботи: відповідний рівень базових знань, наявність у учнів вільного часу, організація позакласного читання, написання творів та інших видів творчих робіт, обмін думками з однолітками у процесі дискусій на уроках та в позанавчальний час.

Але попри визначену корисність самодіяльності, П. Каптерев відзначав необхідність використання і колективних форм організації навчання, які теж здійснюють виховний вплив на учнів: спільні екскурсії, подорожі, гуртки, літературні читання, виставки, музичні вечори, проведення яких мало забезпечити формування загальної зацікавленості спільною роботою, взаємоповаги на рівні інтересів і особистих якостей, товарищескості, взаємної допомоги в процесі підготовки та проведення різноманітних заходів та ін.

Визначаючи важливість впливу соціального оточення на процес саморозвитку і вдосконалення особистості, П. Каптерев уважав обов'язковим входження дітей у колектив однолітків. Така думка вченого поділялася прогресивним педагогом і громадським діячем С. Русовою, яка відзначала важливість виховувати дитину з перших років життя в колективі, спрямовувати її до товариства, до спільної праці, до громадянства [6]. Дитина, як наголошував П. Каптерев, повинна входити до шкільних об'єднань і гуртків, що допомагає навчатися і спільно працювати. Ця вимога ніяк не вступає у протиріччя з сутністю педагогічного процесу – забезпечення саморозвитку і вдосконалення особистості у відповідності до соціального ідеалу. П. Каптерев відзначає, що «Спільна з іншими діяльність не означає відмови від свого особистісного «Я» і окремих особистісних інтересів, а потребує лише узгодження, гармонії в прагненнях окремих особистостей. У спільній дружній роботі виконавців між іншими «Я» є і окреме «Я». Воно не забуває, воно не загинуло: воно тільки увійшло в союз із іншими «Я» і свій особистий інтерес поєднало з подібними особистісними інтересами інших «Я» [2, с.196]. У цій спільній діяльності, як відзначав учений, формуються соціальні вміння (встановлення контакту, здатність керувати діяльністю інших, виявлення лідерських якостей, завоювання вигідного місця в групі під час спільної діяльності та ін.); а також риси характеру (повага до себе і паралельно повага до інших, піклування про інших, мужність, спритність, винахідливість). Шкільний колектив, за переконанням П. Каптерева, загартовує учнів, готує їх до життя в суспільстві, навчає вести дискусії, відстоювати власну позицію, що є невід'ємною частиною суспільної активності. Спільне і особистісне, необхідне і вільне постійно переплітаються в поглядах гуманіста П. Каптерева. Так, він відзначає, що потреба суспільної активності повинна визріти в свідомості кожної особистості. Тому вчений зазначає, що відданість суспільним інтересам повинна взаємодіяти зі свободою діяльності та ініціативою.

Висновки. Таким чином, єдність навчання і виховання, які доводять цілісність педагогічного процесу реалізується:

- в суб'єкт-суб'єктній взаємодії між вчителями й учнями;
- у виборі змісту навчального матеріалу, виховне значення якого виявляється в правильному підборі навчальних предметів, раціональності, цілісності й філософічності знань, демонстрації їх практичного значення;
- у використанні різних форм організації навчальної діяльності.

Подальшу розробку ідеї П. Каптерева знайшли в працях В. Вахтерова, В. Сухомлинського, Н. Щуркової.

Резюме. У даній статті розкривається питання виховуючого навчання педагога другої половини XIX століття П. Каптерева як основи теорії цілісного педагогічного процесу. Аналізуються напрями здійснення виховного впливу, запропоновані вченим: характер відносин між вчителем й учнями, зміст навчання, форми навчання. Ідеї П. Каптерева розглядаються в широкому контексті вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX століття. **Ключові слова:** виховуюче навчання, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, зміст навчання, акроаматична й еротематична форми навчання.

Резюме. В даній статті розкривається проблема виховуючого навчання педагога другої половини XIX століття П. Каптерева як основи теорії цілісного педагогічного процесу. Аналізуються напрями здійснення виховного впливу, запропоновані вченим: характер відносин між вчителем й учнями, зміст навчання, форми навчання. Ідеї П. Каптерева розглядаються в широкому контексті вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX століття. **Ключевые слова:** воспитывающее обучение, субъект-субъектное взаимодействие, содержание обучения, акроаматическая и эротематическая формы обучения.

Summary. This article reveals how issues of educating teaching basic theory of a holistic educational process the teacher the late nineteenth century P. Kapteryeva. Analyzes the trends of educational influence, offered scientists: nature of the relationship between teacher and students, learning content, learning. Ideas APKapteryeva considered in the broader context of national educational idea of the second half of the nineteenth century. **Keywords:** fostering education, subject-subjective interaction, training content, akroamatychna notation and learning.

Література

1. Вессель Н.Х. Педагогические сочинения / Николай Христофорович Вессель. – М., 1959. – 320 с.
2. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Петр Федорович Каптерев; под ред. А.М. Арсеньева. – М.:

Педагогика, 1982. – 704с.

3. Каптерев П. Ф. Новая русская педагогика, ее главнейшие идеи, направления и деятели / Петр Федорович Каптерев. – СПб, 1914. – 212 с.

4. Каптерев П.Ф. О педагогическом образовании / Петр Федорович Каптерев // Педагогическая мысль. – 1921. - №5-8 – С.1-13.

5. Острогорский А.Н. Избранные педагогические сочинения / Сост. М.Г.Данильченко / Алексей Николаевич Острогорский. – М.: Педагогика, 1985. – 385 с.

6. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори / Софія Федорівна Русова. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.

7. Юркевич П. Д. Чтения о воспитании / Памфил Данилович Юркевич. – М., 1865. – 268 с.

Подано до редакції 13.05.2012